

**Анна Марія Басаурі Зюзіна, Антон Лещинський,
Карен Нікіфоров, Лілія Підгорна, Уляна Севаст'янів,
Ірина Фенно, Руслан Халіков**

**«Релігія в огні»: проєкт документування
воєнних злочинів Росії в Україні**

**Anna Mariya Basauri Ziuzina, Anton Leshchinsky,
Karen Nikiforov, Liliya Pidhorna, Ulyana Sevastianiv,
Iryna Fenno, Ruslan Khalikov**

**«Religion on Fire»: Documenting
Russia's War Crimes in Ukraine**

Abstract. In March 2022 *Workshop for the Academic Study of Religions* has launched the project *Religion on Fire: Documenting Russia's War Crimes against Religious Communities in Ukraine*, which is aimed to record and document the damage suffered by religious buildings as a result of military actions of the Russian army in Ukraine, as well as killing, wounding and abduction of religious leaders of various denominations. The methodology of gathering data from open sources (based on *Berkley Protocol on Digital Open Source Investigations*) is combined with collecting information from religious organizations and field trips. The collected information is used to compile a data base of damaged and destroyed religious buildings. Infographics and short videos in both Ukrainian and English are made to raise awareness about the impact the war has on the religious communities of Ukraine. According to the data collected as for December 9, 2022, at least 373 religious buildings are damaged, 35 of which completely destroyed. The majority of buildings (187) belong to the Ukrainian Orthodox Church

of Moscow Patriarchate, but the damage to religious minorities is far more severe.

Keywords: war, religious buildings, religious minorities, documenting war crimes.

Російська Федерація розпочала повномасштабне вторгнення в Україну 24 лютого 2022 р. й розв'язала криваву війну, що кардинально змінила всі сфери життя українського суспільства. Внаслідок обстрілів і бомбардувань населених пунктів зруйновані не лише військова, стратегічна інфраструктури та житлові будинки, але й соціальні об'єкти, зокрема культові споруди. Страждають і помирають не тільки військові, які боронять нашу державу щодня, але й цивільне населення, у тому числі й лідери релігійних громад України.

Документування руйнувань і заподіяної шкоди релігійним об'єктам російськими військами дозволить підтвердити одразу кілька типів воєнних злочинів. По-перше, зруйновано чимало храмів, що належать до Української православної церкви (МП), що свідчить про невибірковість обстрілів. По-друге, багато культових споруд використовують як бомбосховища, у них знаходять прихисток внутрішньо переміщені особи, там надається гуманітарна допомога цивільному населенню. Руйнування й пошкодження цих об'єктів має ознаки цілого комплексу злочинів; вони потребують належної фіксації та документування, що в умовах війни релігійні організації та органи державної влади не завжди мають змогу опрацювати оперативну, тому до цього процесу підключаються громадські організації, як і ГО «Майстерня академічного релігієзнавства».

Мета та завдання проєкту «Релігія в огні»

Розуміючи важливість і трагічність історичних подій, які розгортаються на наших очах, ГО «Майстерня академічного релігієзнавства» у березні 2022 р. ініціювала **проєкт «Релігія в огні: документування воєнних злочинів Росії проти релігійних громад України»**, який підтримали Державна служба України з етнополітики та свободи совісті й Конгрес національних громад України. Цей проєкт покликаний фіксувати та документувати пошкодження, які зазнали релігійні споруди внаслідок воєнних дій російської армії в Україні, а також убивства, поранення й викрадення релігійних лідерів різних конфесій. Упродовж війни команда проєкту збирає дані з відкритих джерел

про воєнні злочини, які вчиняє РФ на території України щодо релігійних громад різних конфесій. Зібрані матеріали можна буде використати в майбутніх дослідженнях впливу війни на релігійні громади України, у підготовці звітів для міжнародних організацій, а також правозахисними організаціями як докази для притягнення до відповідальності країни-агресора.

У межах реалізації проекту «Релігія в огні» передбачено **кілька напрямів діяльності**, серед яких: 1) збір інформації на регулярній основі щодо пошкоджень, які зазнали релігійні споруди внаслідок воєнних дій російської армії в Україні, а також убивств, поранень і викрадень релігійних лідерів різних конфесій; 2) обмін інформацією із зацікавленими сторонами (державними органами влади, релігійними, громадськими та правозахисними організаціями, міжнародними партнерами); 3) регулярна презентація проміжних результатів збору даних (українською та англійською мовами) та інформаційна кампанія щодо обізнаності суспільства про кількість і ступінь пошкоджень або руйнувань релігійних споруд в Україні; 4) після закінчення війни – публікація аналітичного звіту за результатами проекту та його публічна презентація.

Для досягнення накресленої мети над проектом працює **група досвідчених релігієзнавців та релігієзнавиць**. Ініціатором проекту в перші дні війни виступив Руслан Халіков, який і очолює проєкт. Саме завдяки його зусиллям вдалося налагодити співпрацю з Державною службою України з етнополітики та свободи совісті та вивести проєкт за межі науково-дослідницького рівня. Основну частину роботи виконують Лілія Підгорна, Ірина Фенно, Карен Нікіфоров та Уляна Севаст'янів. Оскільки проєкт покликаний розповісти світові про знищення Росією релігійної інфраструктури України, матеріали у соціальних мережах публікуються і англійською мовою; перекладом займаються Анна Марія Басаурі Зюзіна та Єлизавета Райчинець. Анна Марія також відповідає за координацію роботи з американськими колегами. Оригінальні дані для проєкту збирають під час поїздок по деокупованих регіонах Руслан Халіков та Антон Лещинський. Вони регулярно відвідують міста та села, що пережили окупацію навесні 2022 р., та фіксують пошкодження релігійних споруд, а також інтерв'юють місцевих релігійних лідерів. Айдентичку проєкту (лого-тип, інфографіка тощо) розробила Світлана Якіменко.

Методологія збору інформації

Одним із завдань проєкту «Релігія в огні» є підготовка матеріалів для справ у міжнародних судах. Для цього під час збору даних враховується широко відомий Протокол Берклі, який презентували у 2020 р. Центр прав людини Університету Берклі в Каліфорнії та Офіс Верховного комісара ООН з прав людини (United Nations and University of California, Berkeley (Eds.), 2022). У додатку до цієї статті міститься уривок із цього документу, який видається авторам та авторкам надзвичайно корисним для українських учених, які сьогодні займаються дослідженнями змін в українському суспільстві через військову агресію Росії і присвячений практичним аспектам піклування про себе під час роботи із емоційно чутливими матеріалами (див. Додаток 1). **Методологія збору інформації** для проєкту була обговорена під час консультацій із представниками Офісу уповноваженого ООН з питань релігії та вірувань, Державної служби України з питань етнополітики та свободи совісті, Конгресу національних громад України.

Проєкт передбачає **створення бази даних**, де випадки воєнних злочинів, а саме: руйнування релігійних споруд та нанесення шкоди релігійним діячам, будуть систематизовані за багатьма параметрами, зокрема: за хронологією; ступенем заподіяної шкоди; місцем розташування; належністю до певної релігії або деномінації тощо. У базі докладно, наскільки це можливо, описано час, місце, перебіг подій, залучених акторів, тип використаних озброєнь тощо, які мали стосунок до руйнування або пошкодження певного релігійного об'єкту. У процесі опису конкретного кейсу необхідно максимально точно зафіксувати, хто саме відповідальний за той чи інший злочин, для чого передбачено співпрацю зі службами, які провадять розслідування наслідків перебування збройних формувань РФ на території України, а також обстрілів з-поза меж України. В описі ушкоджень і руйнувань спеціалісти проєкту максимально докладно зазначають, що саме було пошкоджено. Руйнування релігійних споруд оцінюють за усталеною шкалою: слабкі пошкодження (коли споруда зруйнована не більше, ніж на 15% і може продовжувати використовуватися для задоволення релігійних потреб); середні пошкодження (руйнація становить від 15 до 45%, споруда потребує ремонту, щоб її можна було використовувати); важкі пошкодження (від 45 до 75%, релігійну споруду використовувати не можна) і повна руйнація споруди (більше 75% та не підлягає відновленню).

Команда проєкту моніторить 120 відкритих онлайн-джерел від початку ведення активних бойових дій із 24 лютого 2022 р., додаючи інформацію про нові злочини до бази даних, яка включає також світлини, відеоматеріали, копії свідчень очевидців, копії повідомлень на офіційних релігійних ресурсах тощо. Зберігати матеріали в копіях важливо, оскільки з інтернету інформація за деякий час може бути видалена. У проєкті також використовуються не лише матеріали з відкритих джерел, але й від офіційних представників релігійних організацій і пресслужб. До бази даних додано картотеку, яка містить папки для кожної області, де зберігаються пдф-копії повідомлень із відкритих джерел, фотографії, відео та інші матеріали по кожному релігійному об'єкту. На основі цієї бази даних заплановано зробити сайт, де будуть зібрані та покласифіковані матеріали, що максимально повно висвітлюватимуть випадки руйнування й пошкодження релігійних споруд в Україні внаслідок повномасштабного вторгнення РФ в Україну 24 лютого 2022 року.

Для **інформування широкої громадськості щодо результатів проєкту** розробляється інфографіка та короткі відеоролики, у яких мова йде про пошкоджені або зруйновані храми, синагоги, мечеті, навчальні заклади тощо. Команда проєкту прийняла рішення не створювати інтерактивної мапи з нанесенням туди місць скоєння злочинів, оскільки відповідну карту вже створив партнер проєкту – Державна служба України з питань етнополітики та свободи совісті (Державна служба з етнополітики та свободи совісті, 2022). Експерти проєкту «Релігія в огні» постійно обмінюються даними зі спеціалістами ДЕСС, що сприяє найточнішому заповненню цієї мапи.

Гіпотези проєкту «Релігія в огні»

Уже з перших тижнів збору інформації про пошкоджені та зруйновані релігійні об'єкти, **експерти проєкту висунули кілька гіпотез**, які будуть підтверджені або спростовані по закінченню війни, коли будуть зафіксовані всі воєнні злочини Росії проти України у релігійній сфері. Російська православна церква заявляє про духовну єдність з українським народом, православними вірянами, але російська армія, яка діє майже із прямого благословення патріарха Московського Кирила (Russianchurch, 2022a), руйнує українські храми, що належать УПЦ (МП). Те ж саме стосується викрадень і вбивств православного духовенства. Такі дії свідчать про невідповідність риторики керівництва

РПЦ та дій Росії щодо православних вірян України. Також влада РФ стверджує, що українці не мають самобутньої культури та власних релігійних традицій, вони тісно пов'язані з російською релігією та культурою (Russianchurch, 2022b). Відтак бомбардування українських культових споруд, особливо тих, які мають багаторічну історію та історичну цінність, доводять, що Росія свідомо знищує «спільну» духовну спадщину. Незважаючи на те, що більшість українського населення – православні, і серед пошкоджених та зруйнованих культових споруд переважають саме православні храми (особливо в північних, східних та південних регіонах України), але внаслідок військових дій знищують культові споруди й інших конфесій; релігійних діячів інших конфесій також викрадають, катують і вбивають. Це свідчить про намагання РФ знищити релігійне різноманіття України, відібрати в українців право на вільне сповідання релігії, як керівництво Росії знищило свободу віросповідання у своїй державі та на окупованих територіях Донецької, Луганської областей й АР Крим (Токман, 2018).

Також важливим аспектом впливу російсько-української війни на релігійне життя в нашій державі є **цілеспрямоване знищення храмів Православної церкви України та переслідування священників ПЦУ на окупованих територіях**. Ідеться, зокрема, про цілеспрямоване знищення одного з храмів ПЦУ в Маріуполі, – як повідомив настоятель храму на честь Пантелеймона Цілителя протоієрей Володимир Коскін спочатку на своїй сторінці у мережі «Фейсбук» (Коскін, 2022), а потім в інтерв'ю новинному ресурсу «Суспільне Дніпро» (Суспільне Дніпро, 2022). Храм був неушкоджений до 18 квітня 2022 р., дня, коли російська авіація цілеспрямовано скинула бомбу на храм, що й призвело до його повної руйнації.

За свідченням Львівського митрополита Димитрія (Рудюка), священники ПЦУ тікають з окупованих територій, а тих, хто залишається, окупаційна влада катує (Christian Network Europe. News, 2022). Він згадав п'ять священників, яких розстріляли, та одного священника-монаха, якого закатували до смерті. Про цілеспрямований пошук саме священників ПЦУ російськими солдатами свідчить також список священників, який було знайдено під Києвом після звільнення окупованих міст і селищ, про який також згадає митрополит Димитрій (Die Tagespost, 2022).

Проблеми та перешкоди у процесі збору інформації

У процесі збору інформації експерти проєкту **зіткнулися з цілою низкою перешкод і проблем практичного, і теоретичного характеру**, які заслуговують на згадку в цій статті. Найважливішою перешкодою для збору інформації є активні бойові дії в деяких регіонах України, адже з окупованих територій надходить надзвичайно мало інформації про такі пошкодження. Спеціалісти проєкту передбачають, що збір інформації про пошкодження й руйнування не закінчиться одразу із завершенням війни, адже нова інформація ще буде довго з'являтися і після перемоги України.

Окрім того, часто легкі пошкодження релігійних споруд взагалі не фіксують, адже на тлі серйозніших втрат (вбивства цивільного населення в окупованих громадах або повної руйнації культових споруд) легкі пошкодження не видаються важливими та швидко усуваються релігійною громадою самотужки, а відтак, після ремонту, факт пошкодження споруди внаслідок дій російської армії взагалі може зникнути.

Також спостерігаємо нерівномірність інформування про пошкодження та руйнування на офіційних онлайн-ресурсах різних православних церков України: одні пишуть дуже багато про пошкодження, а інші взагалі оминають тему війни.

Ще однією важливою проблемою, з якою зіткнулася команда проєкту, є **складність ідентифікації місцезнаходження певних об'єктів, а також неможливість визначення їхніх GPS-координат**. Наприклад, таке сталося під час пошуків інформації про місцезнаходження знищених в центрі Каплиць Серафима Саровського та Миколая Чудотворця у м. Сєвєродонецьк. Оскільки каплиці не належать окремим релігійним громадам, їхня адреса не зареєстрована, а з фотографій руїн каплиць неможливо зрозуміти, де саме на мапі Луганської області вони розташовані. Ускладнювало ситуацію й те, що на всіх семи шляхах, що ведуть до міста, стоять однакові каплиці, відповідно без даних про місцезнаходження конкретних каплиць, вказати їхні координати було неможливо. Тільки після звернення до біженця-парафіянина одного з храмів єпархії ми змогли дізнатися місцезнаходження кожної зі зруйнованих святинь і внести відповідну інформацію в базу даних.

Проблема з ідентифікацією географічних координат релігійних споруд проявила цілу низку складнощів як юридичного, так і практичного виміру: по-перше, спроби пошуку

адреси конкретної споруди є невдалими, оскільки часом офіційна юридична адреса релігійної організації відрізняється від місця проведення культових дій, тому фактичну адресу віднайти просто неможливо з відкритих джерел. Це стосується релігійних будівель, скажімо, на території медичних закладів чи у невеликих селах тощо. По-друге, існує певна різниця в наявності нанесених релігійних споруд на різних картах, як от: Google, Yandex. Іноколи доводиться звертатися з великою неохотою до ресурсу, що має російське походження, бо на цьому сервісі можна віднайти конкретну споруду за відсутності її на Google-карті. По-третє, не зрозумілим є, чи взагалі збирається і фіксується інформація відповідними державними органами щодо наявності, функціонування та фактичної адреси «малих» споруд культового призначення, як то каплиці, придорожні хрести тощо.

У процесі роботи над проектом всі складнощі та проблеми зі збору відповідної інформації фіксуються та вирішуються шляхом обговорення та звернення до більш компетентних джерел.

Польові дослідження

Важливою складовою проекту «Релігія в огні» є **збір унікальної інформації, зокрема світлин та інтерв'ю** про пошкоджені та зруйновані релігійні споруди, який здійснює на регулярній основі польова група проекту. Діяльність польової групи складається з трьох етапів.

Перший етап – підготовчий, коли визначається населений пункт, який стане об'єктом роботи. За допомогою доступної в інтернеті інформації формується перелік духовних закладів і релігійних організацій, наявних у обраному населеному пункті. Далі з'ясовуються адреси релігійних споруд та складається маршрутний план. Якщо виявляється, що опрацювання визначених адрес неможливо здійснити впродовж одного дня, то процедуру складання маршруту група повторює перед кожним наступним виїздом.

Другий етап – прикладний, коли група відвідує релігійні споруди за визначеним маршрутом. У разі виявлення пошкоджень, завданих під час бойових дій культовим спорудам чи іншим будівлям, які належать релігійним організаціям (або ж будівлям, які використовуються ними на правах оренди), польова група документує факти пошкодження чи руйнування. Паралельно здійснюється фотозйомка виявлених пошкоджень. Якщо відвіданий об'єкт має сліди свіжого ремонту, то цей факт група також

занотовує – і письмово, і фотографічно. Якщо ж відвіданий об'єкт не зазнав пошкоджень чи руйнувань, то цей факт констатується у маршрутному листку, а фотозйомка не здійснюється. Також польова група за можливості бере інтерв'ю у представників тієї релігійної організації, споруду якої відвідує. Пріоритетними тут є питання про обставини нанесення ушкоджень будівлям, а також обставини пережитого громадою під час перебування в окупації або в зоні бойових дій. Інформацію, отриману під час таких інтерв'ю, група фіксує письмово.

Третій і останній етап – упорядницький, коли на основі зібраних матеріалів готується звіт. У ньому подається інформація про кожен відвіданий об'єкт маршруту: місцезнаходження, юрисдикцію і стан. Якщо описується пошкоджений об'єкт, то зазначається дата, ступінь пошкоджень і подається їхній докладний опис. Відповідні звіти використовуються для опису пошкоджених і зруйнованих об'єктів у базі даних проекту, а візуальні матеріали використовуються для створення інформаційного контенту в соціальних мережах.

Від початку активної діяльності польової групи, з 14 травня 2022 р. до 25 серпня 2022 р. було проінспектовано у різних населених пунктах Київщини більше 76 об'єктів, що належать різним релігійним організаціям (із них 28 об'єктів в Ірпені, 23 – у Бучі, 6 – у Макарові, 8 – у селах Колонщина, Фасова, Гавронщина, Липівка, Андріївка, Дружня, Загальці, 3 – у Пущі-Водиці, 2 – у Горенці, по 1 – у Гостомелі, Ворзелі, Мощуні, Перемозі, Лук'янівці, Рудницькому; у Вишгороді пошкоджених релігійних споруд не виявлено). При цьому, у Бучі група відвідала всі об'єкти, пов'язані з релігійними організаціями, які можна було виявити завдяки доступним у мережі перелікам і муніципальним документам. Те ж саме виконала група в Ірпені – за винятком ісламської молитовної зали, адресу якої не вдалося відшукати. У Макарові з наявних у місті 8 християнських церков не було відвідано 2 (греко-католицьку каплицю св. Іллі Пророка та римо-католицький костел св. Апостола Петра), оскільки була підозра наявності мін на цих об'єктах.

Основною проблемою для польової групи проекту при плануванні та виконанні завдання є **утруднення ідентифікації певних об'єктів маршруту**. Особливо це стосується тих із них, чия локація вказана на Google-карті помилково, чи тих, відомості про які подано за застарілими даними. Прикладом цього може слугувати випадок із п'ятдесятницьким (?) благодійним фондом «Молодь для Христа» в Ірпені, оскільки за вказаною адресою

(вул. Пушкінська, 56) розташовується не фонд, а приватна школа «Абетка». Додатковим ускладненням ідентифікації також є відсутність на певних об'єктах ознак власне споруд, які використовують із релігійною метою. Останнє стосується тих організацій, які не мають власних спеціальних культових споруд і проводять свою діяльність у приміщеннях, які мають світський вигляд. У таких випадках із певністю ідентифікувати такі будівлі як «культові» допомагає лише наявність на них вторинної релігійної символіки та вивісок з назвою організації. Яскраві приклади таких випадків: п'ятидесятницька церква «Життя у Христі», яка провадила свої збори в орендованому підвальному приміщенні однієї з багатоповерхівок ЖК «Ірпінські липки» та Регіональна єврейська громада «Шалом», будинок якої (за вказаною в інтернеті адресою цієї організації) не має жодних вивісок чи символічних знаків, які би допомогли його ідентифікувати.

Проблемними також є **релігійні споруди, розташовані на закритих територіях** – наприклад, у військових госпіталях чи у приватних комплексах елітного житла. Зокрема, залишився неідентифікованим об'єкт під назвою «Церква св. Діани», розташований на території закритого елітного кварталу «ZANRAVA Village», куди група не змогла потрапити. Іншим прикладом можна назвати невдалу спробу групи проникнути на територію приватного Українського гуманітарного інституту задля інспектування споруд Адвентистського теологічного інституту і пов'язаної з ним Студентської церкви. Певний відсоток опрацьованих адрес релігійних організацій потрапляє до категорії «невизначених та загублених», про що також зазначається у звіті.

Проміжні результати проєкту «Релігія в огні»

Проміжні результати проєкту «Релігія в огні» у формі Звіту (Басаурі Зюзіна, 2022) за період з 24 лютого до 24 серпня 2022 р. команда представила на публічній онлайн-презентації, яка відбулася 7 жовтня 2022 року.

Станом на 9 грудня 2022 р. можна констатувати, що внаслідок війни в Україні російська армія пошкодила або зруйнувала не менше 373 релігійних об'єктів. Найбільше потерпіли релігійні споруди УПЦ (МП) – 187 об'єктів, другою релігійною деномінацією, яка найбільше потерпіла від війни є протестантські громади – 121 об'єкт. Відомо про 29 пошкоджені або зруйновані релігійні споруди ПЦУ, 14 – єврейських, 6 – мусульманських, 5 – католицьких, 3 – греко-католицьких, 1 – РПЦЗ, 1 караїмську кенасу, 1 вір-

менський хачкар, 2 каплиці (єкуменічні), 1 храм та 1 будинок Міжнародного товариства свідомості Крішни¹.

За ступенем пошкодження зафіксовано повністю зруйнованих споруд, які неможливо відновити – 35, з них 17 належать УПЦ (МП), 10 – протестантським, 4 – ПЦУ та по 1 – мусульманській, католицькій, юдейській громадам та 1 – Міжнародному товариству свідомості Крішни. Найбільша кількість споруд зазнала легких пошкоджень – 143 об'єкти, середніх пошкоджень – 110 та важких руйнувань – 56. Про ступінь пошкоджень 9 релігійних споруд інформація відсутня.

За типом споруд найбільше пошкоджено храмів/церков – 192 об'єктів, 66 Залів царства Свідків Єгови, 52 протестантські молитовні будинки, 7 релігійних навчальних закладів, а також 42 так званих «інших» об'єктів, до яких належать каплиці, кладовища, меморіали тощо, що мають сакральне значення для певної громади або які використовуються як місця відправлення культу. І знову ж таки найбільше пошкоджені споруди УПЦ (МП) – 161 храми, 7 каплиць, 7 монастирів, 2 навчальні заклади та 10 інших об'єктів, серед яких 3 єпархіальних управління, придорожнє розп'яття, пристосоване приміщення для проведення богослужінь, 2 пам'ятники святим тощо. У протестантських громад зазнали пошкоджень або руйнування 51 молитовний будинок, 66 Зал Царства Свідків Єгови, 3 навчальні заклади та стела «Скрижалі біблійних заповідей». У ПЦУ пошкоджено 25 храмів, управління Донецької єпархії, 2 каплиці та 2 інших об'єкти; у юдейських громадах – 7 синагог (серед яких і колишні синагоги), 1 ешива, 2 меморіали та 4 кладовища; у мусульманських громадах зазнали руйнувань 6 мечетей; у католицьких громадах – 2 храми, 1 навчальний заклад, 1 будівля дієцезії та 1 монастир; у греко-католицьких громадах – 2 храми та офіс благодійного фонду «Карітас» в Маріуполі.

Щодо географічного розподілу, то очевидним є те, що найбільше руйнувань зазнають будівлі на окупованих територіях. Згідно з базою даних проекту «Релігія в огні», найбільш потерпілими областями є Донецька (пошкоджено 85 релігійних споруд) та Київська (70). Пошкоджених або зруйнованих релігійних об'єктів у Луганській області – 58, Харківській – 45, Сумській – 23, Запо-

¹ Сума окремих категорій може відрізнятись від загальної кількості пошкоджених та/або зруйнованих релігійних споруд, адже в деяких випадках за наявними даними неможливо визначити певну інформацію: ступінь пошкодження, юрисдикцію, тип споруди тощо.

різькій – 22, Херсонській – 20, Чернігівській – 15, Миколаївській – 13, Дніпропетровській – 7, Житомирській – 6, Львівській – 3, Вінницькій та Тернопільській – по 2, а в Одеській та Полтавській – по 1. У решті областей України внаслідок війни з 24 лютого 2022 р. і на кінець серпня релігійні споруди не пошкоджені або їхні пошкодження не були описані у відкритих джерелах.

Висновки та рекомендації

Внаслідок обстрілів та бойових дій отримують пошкодження як житлові будинки, об'єкти цивільної інфраструктури, так і об'єкти культурної спадщини, зокрема, релігійні споруди. Якщо деякі храми могли потрапити під обстріли випадково (через невибірковість обстрілів і бомбардувань), то щодо інших є свідчення цілеспрямованих атак на них з боку російських військових.

Переважна більшість пошкоджених релігійних споруд належать до православ'я, і це відповідає загальній картині релігійного життя в Україні. Разом із тим, під обстріли потрапляють також релігійні будівлі інших деномінацій, зокрема, друге місце після будівель УПЦ займають релігійні споруди різних протестантських громад. Так само й серед загиблих релігійних лідерів є представники не лише православ'я, але й інших конфесій, релігійних напрямів. Знищення, пошкодження чи руйнування релігійних споруд також несе загрозу релігійній свободі українських громадян, адже унеможлиблює вільне задоволення релігійних потреб у спільній молитві, ритуалах. Коли споруда знищена або перебуває під загрозою знищення, молитися в ній стає небезпечно, через що люди обмежені у свободі відвідувати свої храми.

Агресія Росії проти України має на меті, серед іншого, встановлення авторитарного, ексклюзивістського підходу до релігійної свободи, який притаманний РФ. Зокрема, на окупованих територіях суттєво ускладнена діяльність релігійних меншин, а деякі напрями прямо забороняються. Але навіть приналежність до російського православ'я може гарантувати безпеку лише за умови повної політичної лояльності до окупаційних адміністрацій. Цей підхід діаметрально протилежний ситуації релігійного плюралізму, яка існує в Україні і яка буде втрачена мірою лише тоді, коли українська територія опиниться, принаймні тимчасово, під російською окупацією.

Команда проекту «Релігія в огні» також розробила рекомендації для органів влади та міжнародних правозахисних організацій:

1. **Надавати допомогу релігійним меншинам**, оскільки їм важче пережити кризові ситуації та відновити свою діяльність після обстрілів чи окупації. У випадку відсутності підтримки з боку одновірців, допомогти вразливим категоріям має держава, громадянське суспільство та міжнародні гуманітарні, правозахисні організації.

2. **Активізувати документування воєнних злочинів**, щоб у майбутньому відновити справедливість і захистити права жертв. Документування воєнних злочинів проти релігійної свободи та проти релігійних організацій є одним із пріоритетних. Зокрема тому, що російська влада та російські релігійні лідери позиціонують себе як захисників традиційних цінностей і духовності, але їхні дії свідчать про протилежне.

3. **Розвивати українське законодавство стосовно воєнних злочинів проти релігійної свободи**. Навіть якщо найближчим часом не буде створено міжнародних трибуналів для розслідування воєнних злочинів РФ, наявність національного законодавства дозволить притягати до відповідальності винних у злочинах проти релігії, культурної спадщини на рівні з будь-яким іншим воєнним злочином.

4. **Адвокатувати санкції проти російських релігійних діячів**, оскільки, на жаль, майже всі релігійні лідери в Росії підтримують війну, закликають до продовження бойових дій, а іноді і прямо заохочують знищення українців та української ідентичності. Такі лідери мають бути піддані санкціям і кримінальним провадженням, щоби не мали змоги просувати позицію російського політичного керівництва за кордоном.

5. **Підтримувати увагу світової спільноти до воєнних злочинів**. Необхідно широко висвітлювати, у тому числі й для російського суспільства, але також для проросійських громадян у Європі, розбіжність між заявами та діями російської сторони. Цього можна досягти, поширюючи правдиву та підкріплену доказами інформацію про дії РФ в Україні під час широкомасштабного вторгнення.

Посилання

Christian Network Europe. News (2022) *Orthodox priests tortured in Ukraine*. [online] Available at: <https://cne.news/artikel/1469-orthodox-priests-tortured-in-ukraine> [Accessed 28 November 2022].

Die Tagespost (2022) *Russische Soldaten foltern orthodoxe Priester*. [online] Available at: <https://www.die-tagespost.de/politik/russische->

[soldaten-foltern-orthodoxe-priester-art-230467](#) [Accessed 28 November 2022].

Russianchurch (2022a) *Проповедь Святейшего Патриарха Кирилла в Неделю 4-ю Великого поста*. [Електронний ресурс]. Доступно за: https://www.youtube.com/watch?v=oxVyyd_G3js [Дата перевірки: 28.11.2022].

Russianchurch (2022b) *Проповедь Святейшего Патриарха Кирилла в Неделю Торжества Православия*. [Електронний ресурс]. Доступно за: <https://www.youtube.com/watch?v=FRtOpMD4GHA> [Дата перевірки: 28.11.2022].

United Nations and University of California, Berkeley (Eds.) (2022) *Berkeley Protocol on Digital Open Source Investigations: A Practical Guide on the Effective Use of Digital Open Source Information in Investigating Violations of International Criminal, Human Rights and Humanitarian Law*. [online] Available at: https://www.ohchr.org/sites/default/files/2022-04/OHCHR_BerkeleyProtocol.pdf [Accessed 28 November 2022].

Басаури Зюзіна, А.М., Лещинський, А., Нікіфоров, К., Підгорна, Л., Севаст'янів, У., Фенно, І., Халіков, Р. (2022) «Релігія в огні». *Звіт за результатами моніторингу фактів пошкодження релігійних споруд внаслідок широкомасштабного російського вторгнення в Україну (24 лютого – 24 серпня 2022 року)*. [Електронний ресурс]. Доступно за: <https://www.mar.in.ua/wp-content/uploads/2022/10/Релігія-в-огні.pdf> [Дата перевірки: 28.11.2022].

Державна служба з етнополітики та свободи совісті (2022) *Сім місяців повномасштабного вторгнення росії: агресор завдав руйнувань щонайменше 270 спорудам релігійних спільнот України*. [Електронний ресурс]. Доступно за: <https://dess.gov.ua/ussia-ruined-at-least-270-religious-sites/> [Дата перевірки: 28.11.2022].

Коскін, В. (2022) *Фейсбук-сторінка о. Володимира Коскіна*. [Електронний ресурс]. Доступно за: <https://www.facebook.com/iereyvladimir/posts/2744667649173603> [Дата перевірки: 28.11.2022].

Токман, В. (2018) *Утиски релігійної свободи на тимчасово окупованих територіях як інструмент імперської політики Росії*. [Електронний ресурс]. Доступно за: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2018-05/Tokman_utuski-4ac47.pdf [Дата перевірки: 28.11.2022].

Суспільне Дніпро (2022) «Другою бомбою цілеспрямовано зруйнували храм» – історія священника ПЦУ з Маріуполя. [Електронний ресурс]. Доступно за: <https://www.youtube.com/watch?v=Pj1F2YgebBI> [Дата перевірки: 28.11.2022].

References

Christian Network Europe. News (2022) *Orthodox priests tortured in Ukraine*. [online] Available at: <https://cne.news/artikel/1469-orthodox-priests-tortured-in-ukraine> [Accessed 28 November 2022].

Die Tagespost (2022) *Russische Soldaten foltern orthodoxe Priester*. [online] Available at: <https://www.die-tagespost.de/politik/russische-soldaten-foltern-orthodoxe-priester-art-230467> [Accessed 28 November 2022].

Russianchurch (2022a) *Propoved Svyateyshego Patriarkha Kirilla v Nedelyu 4-yu Velikogo posta*. [online] Available at: https://www.youtube.com/watch?v=OxVyyd_G3js [Accessed 28 November 2022].

Russianchurch (2022b) *Propoved Svyateyshego Patriarkha Kirilla v Nedelyu Torzhestva Pravoslaviya*. [online] Available at: <https://www.youtube.com/watch?v=FRtOpMD4GHA> [Accessed 28 November 2022].

United Nations and University of California, Berkeley (Eds.) (2022) *Berkeley Protocol on Digital Open Source Investigations: A Practical Guide on the Effective Use of Digital Open Source Information in Investigating Violations of International Criminal, Human Rights and Humanitarian Law*. [online] Available at: https://www.ohchr.org/sites/default/files/2022-04/OHCHR_BerkeleyProtocol.pdf [Accessed 28 November 2022].

Basauri Ziuzina, A.M., Fenno, I., Khalikov, R., Leshchynskyi, A., Nikiforov, K., Pidhorna, L., Sevastyaniv, U. (2022) *Religion on Fire. Report based on the results of monitoring the damage to religious buildings as a result of Russia's full-scale invasion of Ukraine (February 24 – August 24, 2022)*. [online] Available at: <https://www.mar.in.ua/wp-content/uploads/2022/10/Religion-on-Fire.pdf> [Accessed 28 November 2022].

Derzhavna sluzhba z etnopolityky ta svobody sovisti (2022) *Sim misyatsiv povnomasshtabnoho vtorhnennya rosiyi: ahresor zavdav ruynuwan shchonaymenshe 270 sporudam relihiynykh spilnot Ukrayiny*. [online] Available at: <https://dessa.gov.ua/ussia-ruined-at-least-270-religious-sites/> [Accessed 28 November 2022].

Koskin, V. (2022) *Feysbuk-storinka o. Volodymyra Koskina*. [online] Available at: <https://www.facebook.com/iereyvladimir/posts/2744667649173603> [Accessed 28 November 2022].

Tokman, V. (2018) *Utysky relihiynoyi svobody na tymchasovo okupovanykh terytoriyakh yak instrument imperskoyi polityky Rosiyi*. [online] Available at: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2018-05/Tokman_utuski-4ac47.pdf [Accessed 28 November 2022].

Suspilne Dnipro (2022) «Druhoyu bomboyu tsilespryamovano zruynuvaty khram» – istoriya svyashchennyka PTSU z Mariupolya.

[online] Available at: <https://www.youtube.com/watch?v=Pj1F2YgebBI>
[Accessed 28 November 2022].

Додаток 1

Протокол Берклі щодо розслідування на основі цифрових відкритих джерел (2022 р.)²

Глава V.D. План стійкості та піклування про себе

123. Хоча дослідники відкритих джерел можуть не проводити особисті інтерв'ю чи фізично не відвідувати місць злочину, особливості цифрових досліджень передбачають, що вони можуть переглядати, збирати й аналізувати значну кількість графічної чи іншої травматичної цифрової інформації, що, серед інших проблем, може призвести до вторинного травмування. Дослідники відкритих джерел мають знати про принципи піклування про себе³, а менеджери дослідження повинні створити середовище в організації, яке цінує самопіклування, а також є гендерно та культурно чутливим. Таке середовище потрібно запровадити на підготовчому етапі дослідження шляхом розробки плану розвитку стійкості й пом'якшення негативних психосоціальних наслідків дослідження, що може мати різні наслідки для людей залежно від гендеру, культури й віку. Такий план надзвичайно важливий із етичних міркувань як частина сприяння та поваги до прав людини кожного члена дослідницької групи. Це також важливо для максимальної фізичної й цифрової безпеки. Навіть за відповідної підготовки людина у стресовому стані може нести загрозу для безпеки всієї команди, для безпеки інформації та якості роботи. Необхідно виділити час і ресурси для забезпечення належного виконання плану, зокрема, тоді коли очікується, що онлайн-дослідження передбачає перегляд великої кількості графічних зображень, у тому числі насильницького або іншого тривожного

² Переклад Анни Марії Басаурі Зюзіної.

³ Щоби більше дізнатися про важливість піклування про себе, для тих, хто працює у сфері розслідувань прав людини, див. OHCHR, Manual on Human Rights Monitoring (Geneva, 2011), глава 12 про травму та піклування про себе, с. 20–39. Доступно за: www.ohchr.org/Documents/Publications/Chapter12-MHRM.pdf.

вмісту. Існує багато стратегій пом'якшення потенційного негативного впливу від перегляду графічного вмісту, але, як правило, їх можна поділити на три категорії: індивідуальна обізнаність, тактика мінімізації впливу та підтримка спільноти.

124. По-перше, дослідники повинні бути знайомі зі своєю базовою поведінкою та поведінкою членів своєї команди, включаючи їхній розклад роботи, відпочинок, сон і вживання їжі. Такі знання важливі для виявлення відхилень і їхнього усунення. Якщо у вас буде політика роботи дослідників у парі, то вона сприятиме виявленню відхилень, оскільки люди можуть не визнавати або не хотіти визнавати змін у власній поведінці, а іншим ці зміни помітити легше. Члени команди повинні бути чутливими та з повагою ставитися до відмінностей у реакціях на графічні та інші матеріали, які можуть викликати сильні емоції, а також визнавати, що ці відмінності можуть бути різними у різних людей, гендерів та культурних груп, а також з часом можуть змінюватися в кожної людини через ступінь стресу, якого вона зазнала, та інші ситуативні фактори. Дослідники також повинні визнати, що їхня емоційна реакція на відвертий або страшний контент цілком нормальна і не є ознакою слабкості, але може бути ознакою здорового функціонування психіки і навіть сили.

125. По-друге, слід прийняти план дій для мінімізації впливу небезпечного контенту. Поширені стратегії щодо цього включають вимкнення аудіо під час першого перегляду потенційно відвертого контенту або коли це не потрібно для аналітичного завдання, оскільки звуки передають багато емоційного вмісту; мінімізація розміру екранів, наскільки це можливо; прикриття відвертого матеріалу при аналізі контексту довкола певної дії, а не самої дії; виділення будь-якого відвертого контенту, що міститься в наборі даних, щоби люди не переглядали цього контенту, попередньо не знаючи, що вони можуть побачити; попереджати один одного під час обміну відвертим контентом, щоби пом'якшити елемент несподіванки; робота в парах; уникати роботи наодинці або пізно ввечері; за потреби, робити регулярні перерви.

126. По-третє, окремі люди та цілі організації повинні розвивати почуття спільноти серед членів команди, що може мати захисний ефект, фактично відтворюючи почуття товаришування, яке може виникнути під час проведення дослідження в полі. Цього можна досягти за допомогою регулярних обговорень, які можуть зменшити ізоляцію та допомогти дослідникам краще зрозуміти позитивний вплив їхньої роботи; групових виїздів, включаючи

святкування завершення важливих етапів дослідження, і командний тренінг зі стратегій стійкості. Намагання підвищити стійкість можуть бути особливо ефективними, якщо до них звертатися на індивідуальному, культурному та структурному рівнях, наприклад, шляхом заохочення людей критично думати про свої психосоціальні потреби під час дослідження та створення середовища, у якому серйозно ставляться до психосоціальних аспектів роботи, експліцитно та імпліцитно заохочується використання практик підтримки, а також підтримується інклюзивність і різноманіття.